

БАЊИЧКЕ ПОЗОРНИЦЕ И КАТЕДРЕ

Када је прозван на стрељање, млади гимназијалац Драги Таталовић, рекао је, пролазећи поред Вујковића, тихо али чврсто: „Бој се оног ко је свик’о без голема мријет јада!“

Одакле је Драги Таталовић, бањички логораш, црпео неизмерљиву снагу, која га је навела да се сети тих чувених Његошевих стихова и да их искаже у једном тако драматичном тренутку? Шта му је помогло да се у последњим часовима живота уздигне до хероизма?

Непосредно пред смрт, Зора Обрадовић, секретар Среског комитета КПЈ за Краљево упутила је својој мајци ову поруку:

„Тугујеш, мама, још увек и не можеш ми опростити што сам оставила саму Тебе и моју малу Љољу. Да ли се икада упиташ јесам ли ја као поштен човек могла да пођем другим путем осим онога којег је одредила Партија када је повела народ у борбу? Мислиш ли, мајко, да бих могла да будем срећна седећи поред Тебе и Љоље, док они крвници убијају наше најбоље другове и другарице? И док се у нашој земљи разгара револуција? ... Ја знам да Ти не би могла да волиш такву ћерку!“

Чувај ми Љољу. Причај јој о нашој борби. Васпитај је на нашим примерима. Она ће бити комуниста, а то ми је данас једина жеља. Живеће у слободи и у бољем друштвеном поретку, за чије сам остварење и ја нешто допринела.“

Шта је Зори давало снаге да буде готово сурово искрена према својој мајци?

Ово су само два од многих примера несвакидашњег хероизма заточеника у логору на Бањици. Очигледно је да је

и њих надахњивала она иста покретачка сила која је инспирисала људе широм наше земље на надчовечанске напоре. Та борбена врела нису пресахла ни у средини пуној страдања и понижења у којој су покошени многи животи — у логору на Бањици.

Хапшења и стрељања су само један део истине о логору на Бањици. То је била заиста најсуровија стварност. Али слика не би била верна ако би се описивала само таква стварност. Ни онда када би се истакло да су слабост и кукавичлук били реткост на бескрајној траци логорских погубљења. Истина не би била потпуна ни када би се поменули сви други примери стоичког подношења невоља. Ни ако би се у разним бојама и нијансама дочарале ситуације у које је западао човек — појединац лицем у лице према непријатељу, али и према друговима који су сићушним теговима мерили сваки поступак на пуританским бањичким теразијама. Ни ако би се са понирањем у дубину психе описала преживљавања и побуде у оном последњем тренутку живота у коме је човек сажимао у један борбени поклич сву своју верност идеалима. Ни ако би се као успутна појава забележили случајеви малаксалости, мање или веће неотпорности, у широком дијапазону од повучености у себе и неучествовања у животу колектива, па до цинкарења и отвореног издајства — мада су то били изузеци. Најзад, ни ако би се верно приказали сви видови гажења људског достојанства и многоструки и мучни напори да се оно сачува ... Јер да би се захватило оно што је било битно, мора се поћи од сазнања да то нису биле судбине појединаца, ма како оне биле потресне и светле.

Логор на Бањици је био пре свега једна снажна, отпорна и добро организована заједница, са чврстим моралом и посебним видовима борбе за подизање свести. У току заједничког живота на белом хлебу стварао се у једној таквој средини и типичан лик логораша. То је био човек који је знао шта га чека, а ипак се трудио да остане храбар и користан, агилан и самопрегоран, са изванредно развијеним смислом за заједницу и за другарство. Желео је да остане поштен и да догори храбро, уверен у коначну победу идеала за које се борио. Такав не би могао постати сам по себи. За то је, поред свести коју је понео собом са слободе, била потребна и једна примерна заједница, која је већ изградила и чувала свој чврсти морал и преносила га са генерације на генерацију, ако тако сме да се назове оно стално смењивање људи у логорским собама, од којих су једни одлазили на стрељање или у немачке концентрационе логоре, а други долазили на Бањицу.

Онај ко је доспео у „кућу смрти“ на домаку Београда одиста се тешко извлачио читав. Ипак је живот био најбитније обележје логорске атмосфере. Од тренутка када се улазна капија затварала иза „марице“ која је довозила нове жртве, па до тренутка када је она одвезла свој људски товар на стрелиште, преостајали су за некога само дани живота, за некога месеци а за најређе и године. Тежило се да то време буде испуњено што садржајнијим радом, колико се тако нешто могло постићи иза решетака и под мачем који је стално висно над главама.

Знајући да нема чему добром да се нада, човек би могао да се повуче у један угао и да догори незапажено. Да ли би било разлога да му се то пребаци? Могао је да јадикује и да умире свако јутро поново. То би било непријатно за околину и штетно за морал целине. Могао је да презире непријатеља, чак да се потуче са тамничарем, да би прекинуо муке. Логораша на Бањици пошли су овим путем: неговали су осећање да живе у раздобљу великих промена за које се вреди жртвовати; тежили су да између себе успоставе нове односе, засноване

на љубави према човеку, узајамном поверењу и примерном другарству. Методама физичког и психичког мучења супротстављали су се организованим радом. Идеал им је био да живе по најбољим људским мерилима и да своју делатност усмере на јачање борбеног, несаломљивог духа у логору.

Зато прича о Бањици није прича само о херојском држању појединаца, већ пре свега о малом човеку кога су чинили великим револуционарни преображаји. Човеку који је желео да до краја остане њихов саставни део, мада је сву замашност и сложеност наступајућег доба понекад само наслућивао. Сузбијање себичности, развијање љубави према заједници, неговање другарства готово до поетичности и супротстављање људског нехуманости коју је наметао фашизам — то су били они елементи из којих је временом изаткан лик узорног борца — логораша.

Да би очували морал и јачали свест, заточеници логора на Бањици деловали су политички и људски, речју и примером. Покушаћемо да на основу сећања преживелих реконструирамо неке видове тих делатности.

Одавно је позната тежња политичких криваца да време проведено по затворима корисно употребе за учење, писање или било какав стваралачки рад. Та тежња одржала се за све време и у логору на Бањици иако је он био кућа смрти, глад и посебног злостављања. Одржала се иако се није могло ни помислити на јавно поседовање књига, чак ни белетристичких, хартије, прибора за писање или за ручне радове. За малу оловку, ако би на претресу била пронађена, могла је лако да оде глава. Логораша су били принуђени да се ослањају претежно на своју добру меморију. Удруживали су се у групе, дискутовали о догађајима код нас и у свету и о логорским приликама, покушавали да их објасне и да им одреде политички смисао. Касније су кружоци добијали

Факсимил прве стране логорске књиге (Историјски архив Београда)
La facsimile de la page 1 du registre (Fotokopie, Archives historiques de Belgrade)

✓ 11. - Мишовић Миљко, сиротиња рођен 31-5-1910 год. у Брну Француску кроз
оца Станујевића и мајку Стасовићу неованом
својом кривом, у Топ. Француску, до сада не
нашао.

у којем случају 10-11-1941 год. у Топ. Француску
у којем случају 10-11-1941 год. у Топ. Француску

12. - Мацаровић Жубко сиротиња рођен 1883
год. у Брну Француску кроз оца Боле и мајку
Катерину (сиротиња) (својом кривом) са својом
у Топ. Француску до сада не
у којем случају 9-11-1941 год. у Топ. Француску

13. - Мокучић Станковић рођен 4-8-1911 год.
у Брну Француску кроз оца Петрова и мајку
Катерину (сиротиња) (својом кривом) са својом
у Топ. Француску до сада не

у којем случају 9-11-1941 год. у Топ. Француску

14. - Милетић Драгана, сиротиња рођена
25-5-1907 год. у Брну Француску кроз оца
Петрова и мајку Катерину (сиротиња) (својом
кривом) са својом у Топ. Француску

у којем случају 9-11-1941 год. у Топ. Француску

Два год. до сада не

15. - Милетић Драгана, сиротиња рођена
25-5-1907 год. у Брну Француску кроз оца
Петрова и мајку Катерину (сиротиња) (својом
кривом) са својом у Топ. Француску

Милош Бајић
КРУЖОК У СОБИ

Miloš Bajić: Cercle
d'étude

све шири домен рада. У њима су се причавали доживљаји појединаца из народноослободилачке борбе или из предратног радничког покрета у нашој земљи — учешће у радничким демонстрацијама, штрајковима и другим акцијама — евоцирале су се успомене на херојско држање неких другова пре логора и у логору.

Када је састав соба постао сталнији — у јесен 1943. године — кружоци су прерастали у праве мале логорске универзитете са веома широким избором тема. Обично су имали карактер предавања или дискусија о питањима из области марксизма, друштвених наука, чак и неких егзактних научних дисциплина. Пошто није било никакве литературе, бар у већини соба и у најдужем логорском периоду, појединци су по сећању причали и тумачили оно што су раније научили, прочитали или сазнали у логору из *Комунистичког манифеста*, *Лениновог дела „Империјализам као највиши стадијум капитализма“*, па и запамћене одломке из Марксовог *Капитала*, сећали су се важнијих чланака из *Пролетера* и *Борбе* или одломака из билтена руководства КПЈ, објашњавали су, онако како су онда били схваћени,

правне и друштвене основе Совјетског Савеза и тако даље. Осим тумачења политичке и ратне ситуације и упознавања са азбуком марксизма, временом се поклањала све већа пажња разним темама из области општег образовања. Ту није било никаквих ограничења. Могућности предавача зависиле су од састава људства у појединим собама. Тамо где је било више интелектуалаца, нарочито просветног кадра, логорски универзитети су били свеобухватнији. Извлачењем закључака из сећања преживелих логораша долази се до веома разнолике материје о којој је било речи: предавања о занимљивим питањима из медицине, естетике, психоанализе, историје, географије, па чак минералогije и астрономије. Организовани су и часови страних језика. Сви који су их похађали били су необично упорни у учењу. Међу њима је било и оних којима је саопштено или који су били свесни да су осуђени на смрт. Јелена Бетковић, на пример, учила је до последњег часа руски и немачки.

Посебно место у раду логорских кружока имало је упознавање са значајним литерарним делима. Било је логораша који су по сећању могли испри-

Милош Бајић
**ЗАТВОРЕНИЦИ НА
 РАДУ У ДВОРИ-
 ШТУ ЛОГОРА**

Miloš Bajić: Les dé-
 tenus travaillant dans
 la cour du camp.

чати прилично верно читаве делове прочитаних књига и да напамет цитирају ставове из познатог дела „Како се кално челик“, затим из Золиног *Жерминала*, *Кинеске трилогије* од Перл Бак, *Звезде гледају с неба* од Кронина и слично. Међутим, од средине 1943. године почеле су у логору да се појављују књиге, које су и поред забране и претњи најтежом казном шверцоване из града. Тада су логорске везе почеле сигурније да функционишу, а политичко-друштвени и културно-забавни рад је доживљавао све већи процват у свим собама. Може се поуздано тврдити да се политичка ситуација у земљи снажно одражавала и на логорске прилике. Што су били већи успеси Народноослободилачке војске, то је био јачи и морал међу логорашима, без обзира на то што их је непријатељ као и раније без милости уништавао. Увереност да је победа близу давала им је нови подстрек.

У лето 1944. године већ су понегде постојале мале библиотеке, које су се вешто скривале, преносиле са места на место и чувале од погледа кључара и агената. Жене из „тридесетосмице“ досетиле су се, на пример, да стављају књиге којима су располагале у празан резервоар за воду у једном поквареном

клозету на њиховом спрату. Никома од жандарма није пало на ум да тамо нешто потражи. Када су излазиле на умивање жене су из те „библиотеке“ позајмљивале књигу коју су желеле, а враћале ону коју су прочитале. Ту се могао наћи Његошев *Горски Вијенац*, Толстојев *Рат и мир*, *Историја СКП(б)*, *Порекло врста* од Дарвина, дела Ивана Цанкара, Стендалов *Пармски картузијански манастир* и друге едиције и популарно-научне публикације. Сличне скривене библиотеке постојале су у амбуланти, код казана за парење и на другим местима.

Било је и часова критике и самокритике и других начина да се код појединаца исправљају ситни недостаци, нарочито себичност, равнодушност, губљење вере, помањкање колективног духа и слично. Препричавали су се и догађаји из личног живота, једноставно и онако како су доживљени. Међу њима су најважније место заузимали борбени задаци и искушења пред полицијом. Све те форме рада, узете у целини, сводиле су се у првом реду — а то је и био њихов основни смисао — на колективно настојање да се очува и ојача бањички морал.

Радови Јелене Бетковић, народног хероја, стрељане на Бањици (Са изложбе „Бањица 1941—1944“)

Travaux de Jelene Cetković, héros national fusillée à Banjica (Exposition «Banjica 1941—44»)

Политички се морало деловати и против оних ретких изузетака који су се ставили у службу непријатеља да би сачували сопствену кожу. У свакој соби налазио се понеки провокатор или цинкарош. Њих је Специјална полиција обично тражила међу убаченим припадницима четничког покрета, криминалцима, али и понеким деморалисаним и некарактерним сапутником народно-ослободилачког покрета. Ови последњи били су најопаснији јер су понекад вешто убацивали деморализаторске пароле које су демобилисале и позивале на покорност према окупатору и логорским властима.

Једно време у првим месецима постојања логора на Бањици дискутовало се о опортунитету партизанских акција. Комунисти су били принуђени да прихвате ову дискусију, коју је заправо покренула логорска управа преко својих

људи. Она је на тај начин желела да протурџи „мишљења“ о томе да је убијање агената, или вршење атентата на немачке војнике некорисно, као што је штетно и преурањено подизање устанка, пошто се за једног непријатеља стреља стотину људи из логора, што је, како се говорило, превише висока цена. Овим мишљењима наседали су неки недовољно прекаљени или колебљиви људи. Било је потребно доста напора да се поново заузме јединствен став по коме су таква мишљења оцењена као прочетничка тактика чекања, која одговара само окупатору и његовим помагачима, а демобилише борбени дух народа. Могло се и доказати — а то се и чинило — да одмазде често нису биле везане ни за какав одређен догађај, већ су у крајњој линији водиле систематској ликвидацији свих похапшених родољуба. У логору се чак сматрало да су кри-

тични датуми 1. и 5. и 15. и 17. у месецу. Већини логораша било је познато да логор на Бањици не би ни постојао, бар у облику у коме је образован, да није било издашне помоћи Специјалне полиције и њеног персонала окупационим војним и полицијским властима. Дobar део агената били су живе архиве. Они су често на улицама препознавали напредне борце које су хапсили пре рата. Тако су пали многи истакнути комунисти.

У априлу 1942. године у неким собама се постављало питање да ли да се иде на рад у Немачку, ако се таква могућност некоме укаже. Није се могао заузети јединствен став. Већина се у прво време определила за мишљење да се на рад у Немачку не иде чак и под претњом смрти или када се на тај начин може избећи стрељању. Касније се постепено све више пробијало друго мишљење: одлазак на рад пружа могућност да се побегне. Таква прилика није се указивала у логору на Бањици. Зато нема разлога да се не покуша. Чак када се са рада и не би побегло, свакако би у ситуацији у којој постоји већа слобода кретања, настале и шире могућности за повезивање и вршење саботажних и других акција. То су били јаки разлози због којих је у већини соба постепено прихваћен став поникао у „четворци“: коме се год пружи прилика да се извуче, нека оде на рад у Немачку. Међутим, из логора се по правилу ишло на принудне радове и у немачке концентрационе логоре из којих се такође врло тешко могло побећи. С друге стране Гестапо и Специјална полиција, ако се за такве радове указала потреба, нису ни питали логораше да ли желе или не да пођу. Сами су одређивали спискове за транспорте. Јака интервенција ипак је могла утицати на то да ли ће неко лице бити убачено у те спискове или неће.

Најчешће теме дискусија биле су оне које су обухватале политичку и ратну ситуацију у Југославији и у свету. Развој народноослободилачке борбе пратио се преко вести које су у краћим размацима надлазиле у логор са терена, са сваком групом. То је био најнепосред-

нији начин сазнавања. Али у недостатку таквих могућности, постојали су и други канали — слободњаци који су на капији примали пакете и долазили у додир са породицама логораша. Мада је сваки такав разговор или било какво општење са спољним светом био најстрожије забрањен, слободњаци нису пропуштали ни једну прилику да дотуре или приме поруке.

Да би се састали са познаницима, новодошавшим логорашима, старији заточеници су прибегавали разним лукавствима. Договорили би се азбуком гљувонемих, која је била најповољнији и најбржи начин за ширење интерних информација, да ујутро, за време лекарског прегледа, пријаве да имају вашке. После епидемије пегавца у зиму 1942. године постојало је неписано правило да у том случају иде на парење рубља онај који се пријавио и његови непосредни суседи са десне и леве стране. По договору долазио би у купатило, у коме се налазио и казан за парење, и њихов пријатељ из друге собе са којим је требало да се састану.

Дешавало се и да неки логораш остане дужи на умивању да би сачекао док кључар не пусти у купатило затворенике из суседне собе. Тако прикривен, он би касније скупа с њима ушао у њихову собу на разговор. Не треба подвлачити колико су сви такви подухвати били опасни.

Свако дописивање и састајање са члановима породице било је најстрожије забрањено и са ретким изузецима није се ни остваривало. Зато су пакети за највећи део заточеника били једини контакт са „спољним светом“. Они су за њих значили и сусрет и разговор са породицом, а по правилу су били и богат резервоар најразличитијих информација. Ма колико су се агенти трудили да осујете дописивање помоћу пакета, то им никада није пошло за руком. Поруке и писма су се скривала у пекмез, у хлеб, између два слепљена картона кутије, у манжету од кошуље. Када су за то дочули агенти су почели да секу хлебове на парчиће, претурали по пекмезу, кајмаку и другим намирницама. Понекад су проналазили скривена пи-

Девојчица са јагњетом. Рад затвореница „женске собе смрти“ (Са изложбе „Бањица 1941—1944“)

La petite fille à l'agneau, oeuvre d'une détenue de la chambée féminine de la mort (Exposition «Banjica 1941—44»)

самца. Тада би онај у чијем пакету је порука пронађена у најбољем случају био премлаћен. Тада се прелазило на још суптилније скривање: у папричицу која је неприметно отворена, у колачић у који се замеси писамце...

Жена једног логораша који је дуго пробавио на Бањици извежбала се да веома ситним рукописом на танкој хартији — обично цигарет-папиру — испи-сује најзначајније вести. Тада би извукла кошчицу из суже шљиве и на њено место утиснула згужвану хартијицу. Када би пакет тог друга стигао на Бањицу, био би права атракција. Из једне суже шљиве извлачили су вести о ситуацији на источном фронту, из друге су сазнавали за новости из Африке, у трећој за борбе Народноослободилачке војске, у четвртој је била описана ситуација у Београду и слично.

Вести било о догађајима у „спољњем свету“, било о животу у логору, ширене су, преношене из собе у собу, са спрата на спрат поменутом азбуком глумонемних. Готово сви заточеници су је научили и споразумевали се помоћу ње веома брзо и спретно. Најпогоднији тренутак је био излазак на умивање. Неко,

на другом крају зграде, такође је чекао у то време у клозету. Тако се саопштавало оно најнужније. Ипак су тај „посао“ најбоље обављали „порцијаша“ — младићи које су кључари одабрали да врше расподелу хране и да перу порције после ручка. То су обично били скојевци који су извршавали све задатке које су им постављали старији другови и били су веома корисни због нешто веће слободе кретања по логорским ходницима. Понекад су остајали без строгог надзора и те тренутке су обилно користили за преношење вести, порука, убацивање хране.

Но, није увек био довољан ни тај начин међусобног општења. Ради потпунијег договора морала су да се преносе и писма. Такве услуге вршили су за новац и поједини стражари. Пред крај су неки од њих покушавали да се прикажу као пријатељи логораша и ступали су у контакте са њиховим породицама, достављали поруке и слично. Поруке су преносили и неки логораша слободњаци, а нарочито они који су излазили на радове ван логора. Али нико у унутрашњем преношењу писама није био тако неисцрпан, вешт и предан као

чика Мика „Прскало“. Као слободњак од краја 1942. године постао је једна од најпопуларнијих личности у логору, прави логорски писмоноша. Имао је дужност да посипа „кибле“ раствором формалина. Та дезинфекциона мера заведена је после пегавца. Да би обавио свој посао чика Мика је имао јединствену привилегију да сваког јутра обилази са доктором Букићем Пијадом логорске собе носећи своју прскалицу на леђима. Трудио се да пред логорском управом игра улогу доброћудног, неугог и полуписменог човека и у томе је у приличној мери успевао. Али испод обрине доброћудности крио се веома храбар и предан борац, који је свој положај користио да помогне целом логору. Уживао је велико поверење многих искусних другова. Поручама и писмима која је он проносио успостављани су чврћи контакти између појединих соба и личности.

У неким собама групе комуниста оснивале су партијске активе. Основни задаци тих актива били су: јачање политичког рада, повезивање изолованих група активиста у логору, узајамна помоћ у раду и у савлађивању унутраш-

њих слабости и тешкоћа. Док је у једној од женских соба боравила Иванка Муачевић, била је на њену иницијативу покренута и акција за проверавање држања појединих другова и другарица пред Специјалном полицијом. После прикупљања података према њима се одређивао став. Активи образовани око партијаца или око колектива за исхрану бавили су се и разрадом планова за бекство, за успостављање једне шире логорске организације за самопомоћ. Те групе су обично биле и центри у којима се у последњим месецима окупације одређивао прецизно задатак за сваког свеснијег логораша. Једни су, на пример, добили задужење да тумаче најновије политичке догађаје, други да прикупљају информације или да ступају у везу са организацијама у другим собама, трећи да држе образовна предавања, четврти да припремају логорске приредбе, пети да науче улоге које ће играти на приредбама и тако даље.

Када се уходао систем обавештавања и разграђивања унутрашњих и спољних веза, ниједан крупнији догађај у логору и изван њега није промакао незапажен. Заточеници бањичког логора врло брзо

Радови Борјанке Бурђевић (Са изложбе „Бањница 1941—1944“)

Travaux de Borjanka Djurdjević (Exposition «Banjica 1941—44»)

су сазнали за одлуке првог и другог заседања АВНОЈ-а и дискутовали о њима, за десант на Дрвар, за продирање Народноослободилачке војске Ибарском долином. Скоро истовремено када и у партизанским одредима почели су се у логору певати стихови Владимира Назора *Све што ј' било под пепелом*.

У два маха покренут је и *Логораши* — сатирични лист о приликама на Бањици. Први број је израдио академски сликар Стипе Пекић. На пакпапиру од пакета цртао је раствором хипермангана, који је додонио из амбуланте. Биле су то претежно карикатуре о логорском животу. У његовој „редактури“ изашла су два броја *Логораши*, јер је убрзо изведен на стрељање, 9. јуна 1944. године. После Пекићевог покушаја у соби број 4 у сүтерену, покренута је нешто касније слична иницијатива и у соби број 66 у којој су се налазили заточеници које је Специјална полиција разврстала у теже кривце.

*

Један од најсигурнијих потпорних стубова високог морала бањичких логораша, било је заиста ретко и несебично другарство које се брижљиво неговало на Бањици. Оно се манифестовало у бризи према сваком човеку. Наравно, били су изузети провокатори, доушници и издајници, а према криминалцима се поступало различито, што је зависило од њихове веће или мање спремности да подрже поједине акције, да се придруже политичким кажњеницима.

Често се водило рачуна о томе да ли је неко снабдевен одећом, обућом или храном, природно у границама логорских могућности. Другарска пажња је пратила заточенике од првог до последњег дана боравка на Бањици. Чим би нека група ушла у собу, логораши би нашли начина да се побрину за слабе и претучене, да охрабре заплашене и растерете забринуте.

„Када сам ушла у собу изнад чијих врата сам запазила ознаку са бројем 85 — прича једна од преживелих жена — пришло ми је неколико другарица, међу којима и старешина собе. Потанко

су се распитивале за сваку појединачно из наше групе: колико се задржала у Специјалној полицији, где је била док није распоређена у нашу собу, има ли ћебе, како стоји са храном. Највише су се интересовале за новости са слободе. Када смо им испричале оно што смо знале, издвојиле су понешто за нас и показале нам на голим даскама место за спавање.

„То ће вам бити гарсоњере!“ — говориле су са осмехом.

Питале смо их како је у логору. Одговарале су уздржљиво да је необично само првих месеци. Касније је као код куће. Уверавале су нас да ћемо се привићи, снаћи и научити поново да се смејемо. Још се нисмо могле навићи на помисао о стрељањима, нисмо се биле као касније саживеле са тим сазнањем. Зато је нека од нас запитала: „Стрељају ли?“

„Па шта ако стрељају, — одговорила је једна наша другарица.“ — Ако те стрељају, немаш више шта да мислиш и за што да бринеш. Ако останеш дуже поштеђена, навикнеш да „нормално“ живиш. Тако је код нас.

Имале су право. Уз њихову помоћ и другарство привikle смо на логорски начин живота, на кружоке, на приредбе и колективе. Могу да кажем да је у томе било и лепоте. Истина превладавали су страшни тренуци, дирљиви опроштаји, туга за изгубљенима. Али то је за Бањицу било „нормално“. Сећам се тих речи које сам чула првог дана и понављала их касније онима које су дошле после мене.“ . . .

Када су пред зиму 1942. почеле да стижу прве веће групе из унутрашњости, којима није имао ко да пошаље ни одећу ни храну, почеле су и прве замашније акције да им се што пре укаже помоћ. У појединим собама су образоване „комисије“ које су установиле има ли код некога вишка ћебади или других потреба које би могле корисно послужити голим и гладним логорашима. Тај вишак им је послат логорским каналима. Сматрало се да је дужност целог логора да помогне и оним политичким кривцима који су долазили из других земаља: Грчке, Албаније, Ита-

лије. На Бањици су се обично задржавали краће време. Ту су били само на пролазу за немачке концентрационе логоре. Према њима се, дакле, такође снажно испољавао осећај солидарности.

Самопомоћ је била и посебна врста организационог рада, а не само старање о опскрби појединаца или група. У последњим годинама се спроводила са већим успехом него раније. Основни терет носили су на својим леђима слободњаци и порцијаша, који су, због веће слободе кретања по логору, добијали и задатке да убацују намирнице и друго онима

који нису имали и да обавештавају о томе каква је помоћ и коме потребна.

Међутим, проблем опskrбе постављао се и у свакој соби појединачно. Било је заточеника који су успели да ступе у контакт са родбином и пријатељима. Они су били боље опскрбљени. Али било је логораша из удаљенијих крајева, за које њихове породице нису ни знале где се налазе. Било је избеглица које нису имале никог свог. Да их у соби нису прихватили и да се о њима нису старали, такви би вероватно поскапали од глади.

Александар Дероко: *Стрељање на Бањици*
Aleksandar Deroko: *Exécution à Banjica*

Исхрана коју су обезбеђивале логорске власти била је више него слаба. Око подне се добијало парче хлеба од кукурузног брашна са мекињама. После подне кутлача ретког пасуља или купуса у коме је плувало само по неколико листова. Они који нису примали пакете налазили су се, дакле, у незавидној ситуацији.

У логору се брзо увидело да појединачна помоћ не би значила много. Добра воља већине да помогну другима није била довољна и није представљала право решење. Зато су се у неким собама врло рано почели образовати колективи за исхрану. Ове заједнице ускоро су се рашириле по свим собама. У прво време ступале су у колектив целе собе. Изабрани „комесари“ делили су сву расположиву храну и онима који су добијали пакете и онима који их нису примали. Касније се постепено одустало од те праксе, јер се показала као неподесна. У свакој соби се приступило образовању више мањих колектива. Сваки од њих је примио неколико другова без пакета. У оквиру колектива обично су образовани и кружоци. Тако је заједничка исхрана постала не само средство за самопомоћ, већ важан облик политичког рада и деловања.

Логорска управа је на колективе за заједничку исхрану гледала као на велики прекршај. Вујковић је имао обичај да каже да су колективи за исхрану један од видова за спровођење у дело комунистичких идеја! Зато су биле примењиване тешке казне за покретаче колективног живота. Вршена је прекатегоризација из лакше у тежу категорију, примењиване су уобичајене батинске репресалије, вршена је понекад и забрана примања пакета.

Једном приликом да би напакостио логорашима, Вујковић је пронашао нову „инвентивну“ казну. Пакети се више нису делили на име, већ су жандарми њихов садржај истресали у казане. Тако су се мешала слатка и слана јела, воће и маст. Резултат се може наслутити. Та бљутава каша се делила са казана сваког дана.

— Хоћете комуњу? — питао је саркастично управник логора Вујковић. — Онда је имате!

Ове Вујковићеве замисли понекад је обуздавао доктор Јунг, шеф лекара Гестапоа, не зато што је био увиђавнији, већ пре свега због тога што је према Вујковићу у више наврата показивао личну нетрпељивост, а то су логораши умели да искористе. По наређењу доктора Јунга престао је и тај ужасни обичај мешања хране.

Колективи за исхрану одмах су обновљени. Да не би били на директном удару понегде су их називали породицама. Свака породица или заједница за исхрану имала је свог економа, који се бринуо за праведну расподелу хране. Његов задатак је био и да тако економише са храном да се без ње не остане између једне и друге среде — дана када су стизали пакети.

У логору на Бањици није било столова, столица, кревета. Седело се и спавало на поду. Ту се припремало и обедовање. Пакети нису били лична својина. Они су стављени на располагање „власницима“ само средом, непосредно после деобе. Тада су се узимала из њих писма или друге строго личне ствари: слике, друге успомене, дарови и слично. Храна се није смела дирати. После прегледа пакет се предавао економу. Он је о њему водио рачуна као о колективној својини. Приликом сваког обода трудио се да расподели оброке на што је могуће више једнаке делове. Ако је било, на пример, двадесет чланова колектива, исекао је двадесет парчића хлеба, ставио на свако подједнаке комадиће сланине или већ било шта друго. Када је сав посао био завршен колективци су приступали и узимали сваки свој оброк. Да би била обезбеђена потпуна непристрасност, економу је прилазио један члан колектива, окретао му леђа и почињао расподелу.

— Које ово? — питао је економ показујући на један оброк.

— Петру, — одговорио је онај други. Прва порција је тако подељена. Економ је пришао другој и понављао питање: „Које ово?“ Тако се ишло редом док се не подмире сви чланови колектива.

Нико није био незадовољан. Нико није могао да се потужи на пристрасност.

Ако се неко из колектива разболео, тада је економ морао да обрати посебну пажњу на његову исхрану. Болесници су добијали најбоље што је било у „магазину“. За њих су издвајане веће количине шећера, воћа и колача ако је тих баконија било. Слично се у женским собама поступало према трудницама.

За колективце који нису поштовали дисциплину предвиђала се опомена и искључивање из колектива. Према њему су се, ако се не поправи, примењивале и неке мере бојкота, тако да се убрзо морао да осети усамљеним и одбаченим. У пуританству се понекад претеривало, али тако је, ваљда, морало бити, јер у питању није био појединац него заједница, соба, логорски дух, морална чврстина.

Може ли се помишљати на забаву у „кући смрти“ из које сваки дан понеког изводе на губилиште? Једне изводе, а други чекају када ће на њих доћи ред! Данас је тешко замислити да се у таквој ситуацији ико могао предавати разбризи и разоноди. Ипак је било тако. Можда баш зато да се што мање мисли на сурову стварност. Човек се навикне на све тешкоће и покушава да им се прилагоди, да се одупре сталном размишљању о смрти. Можда још више зато што жели да не покаже слабост, да што више очврсне и да не помути ону атмосферу снаге и ведрине која је на Бањици поред свих недаћа и неприлика надвладала страх, тугу и усамљеност.

Логораша су умели да проводе сате играјући разне друштвене игре. Спајали су корисно са забавним. Једна од најпопуларнијих игара била је „интелигенција“, нека врста погађања. Једноставно се замисли неки предмет, појам, личност или природна појава. Онај који погађа морао је постављањем питања, на која је добијао одговор само са „да“ или „не“, да се све више приближи циљу, док најзад не одгонетне шта су његови другови замислили.

Многи логораша су правили од хлеба шаховске фигуре, које би касније, када очврсну на ваздуху, заиста верно заме-

њивале дрвене фигуре. Неки су их вајали минуциозно, тако да су то била права ремек-дела своје врсте. Касније су корисно послужиле за мечеве, па и собне турнире. Истина, учесници ових турнира били су често десетковани. Дешавало се да понеко од њих буде позван на стрељање док је размишљао о свом потезу за шаховском таблом. То је, ваљда, била једина позната врста турнира на којима „одусталим“ нису биле убележене нуле.

На грубом картону од кутија у којима су стизали пакети појављивали су се после стрпљивог рада и довијања да се „произведу“ боје — асови даме и жандарми са ликом логорских кључара. Једна од бањичких разонода била је и играње тим картама.

У оним данима када се сазнавало за неку изузетно повољну вест — важну победу партизана или савезника, успешну илегалну акцију или слично — приређивана су у собама права весеља. Тада се знало повести и коло уз свирку чешљева. Све су то биле забрањене игре које логорска управа није могла да спречи.

Ипак су логорске приредбе биле најомиљенија разонода људи на Бањици. Оне су истовремено биле важан чинилац културног живота логораша, који је, као и друге интерне делатности, временом добијао све организованije форме. Од импровизованих скечева и рецитација прелазило се на готово систематски рад у драмским секцијама. Приредбе су имале све богатије програме, почевши од логорског „врапца“ и рецитовања стихова наших и страних песника до добро увежбаних музичких тачака (хорови) и позоришних комада који су се данима спремали пре него што се „поставе на сцену“.

Собне позорнице подизали су и украшавали посебно одабрани „декоратери“. Они су свој посао обављали обично предвече када се најмање страховало од изненадних упада кључара.

Када је у логор почело успешније кријумчарење књига, приступило се још озбиљнијем учењу улога за такве драме као што су Чапекова *Мати* (играна у „тридесетосмици“), Сремчева *Зона Зан-*

Никола Карановић: *Талац из Босне*. Фигура рабена од хлеба. (Са изложбе „Бањица 1941—1944“)

Nikola Karanović: *Otage de Bosnie*, figurine en mie de pain (Exposition «Banjica 1941—1944»)

фирова и Ивкова слава (у „шездесетшестици“ 1944. године), рецитовани су одломци Змајевих песама, Његошевог *Горског Вијенца*, *Блокових Скита*.

И пробе и приредбе морале су да буду извођене кришом, уз велику опрезност да их не поквари логорска управа. Ипак се тако упоран и систематски рад није могао дуже прикривати. Било је сваковрсних изненађења са тежим или лакшим последицама, али ниједно од њих није навело логораше да обуставе започети рад.

Посебна брига приређивача били су костими. У појединим комадима требало је глумити и мушке и женске улоге. У таквим случајевима вршена је размена „реквизита“. У сумрак спустио би

се из неке од мушких соба канап ка нижем спрату где се налазила женска соба. За канап су била привезана одела која су могла да послуже женама за мушке улоге. За узврат, оне би наместо тог завежљаја причврстиле хаљине и друге потребе за позорнице у мушким собама.

Понекад су кројачи, који би се забили у соби, вршили прекрајања одела да би била подеснија за глумце. Преко слободњака набављане су и немачке или италијанске униформе за скечеве у којима се по правилу исмејавао фашизам или домаћи издајници. Био је познат у целом логору скеч о немачком гренадиру који у почетку рата ступа неумољиво напред чврстим пруским кора-

Шах гарнитура. Рад затвореника „мушке собе смрти“ (Са изложбе „Бањица 1941—1944“)

Jeu d'échecs, travail d'un détenu de la »chambre masculine de la mort« (Exposition «Banjica 1941—1944»)

ком, а касније све више малаксава, док се на крају не почне преоблачити у цивила или допадне у руке партизанима.

У програмима су најчешће учествовали омладинци и омладинке, који су и иначе били носιοци свих покренутих логорских акција. Касније су у многим собама приредбе загрејале и старије људе и жене. Било им је жао што и њима не додељују улоге. „Зар мислите да смо престарели, или да немамо смелости,“ говорили су. А раније су са прилично скепсе примали све ово што је „јогунаста млађарија“ припремала и приређивала. У последњим месецима окупације логор на Бањици је постајао све изразитија целина, у којој су се брисале те првобитне размирице, односи су постајали готово родбински, подвојености је било све мање.

Друштвено-политички рад, колектив-

на исхрана, примерно другарство, организован културно-забавни живот, — све су то елементи који су утицали и на случајне сапутнике и на људе који су залутали у логор а да и сами нису знали зашто да се и они коначно одреде за народноослободилачки покрет. Таквих примера било је занста много. Навешћемо само један, веома карактеристичан по томе што је у питању била стара жена и то по народности Немаца.

Имала је преко шездесет година. Дошла је на Бањицу, како се причало, зато што се сажалила на неку јеврејску породицу и покушала да је склони. Изнемогла, погурена и полусаката на једну ногу, стара Леонтина Краус је дуго била усамљена, али је постепено и у њој све више сазревала решеност. Нестајало је колебљивости. Извршила је свесно свој последњи избор и желела је

пред смрт да јавно и поносно изрази то своје још увек интимно осећање.

Једног дана доктор Јунг је дошао у логор и почео свој уобичајени обилазак соба. Те прилике он је користио за понижавање, злостављање и батинање логораша. Када је дошао у „тридесетосмицу“, желео је да своје садистичке прохтеве покаже и према старици Леонтини Краус. Запитао ју је зашто је у логору. Иза његових наочара зеленео се поглед пун цинизма док је показивао Вујковићу и осталим пратиоцима старицина погрбљена леба и ћопаву ногу.

Леонтина се уозбињила, покушала да исправи и гордо подигне главу. Рекла је у лице доктору Јунгу да се осећа комунистом. Наравно, после тога је морала да издржи батине. Немоћно је пала. Другарице су је подигле и она је поново покушала да гордо уздигне своју окрвављену, оседелу главу.

*

Било је то необично доба. Они који су одлазили у смрт, често нису плакали него певали. Туговали су за њима они који остају. После извођења на стрељање могла је да се види која суза и чује јецај. То је био бол за најбољим друговима. Устрептали живци и напета воља као да су тек тада попуштали.

Певало се у најтежим тренуцима. Али не само у њима. Логораша су певушили често, јер су се тада осећали снажнијим. Непријатељ је био најгневнији кад чује песму. Певање је било забрањено. Због њега су заточеници извргавани најогавнијем шиканирању. Једном је кључар Лала Кобиљски, када је чуо из неке собе у сутерену неуздрано певушење „Партизанке“, ушао вукући гвоздену штанглу, пришао кибли, наредио да се донесе на сред собе и ту је пролио. Затим је витлао својом тојагом око главе и терао затворенике да голим рукама чисте измет. Рибане пода настављено је до касно у ноћ. За све то време Лала се церекао својој духовитости, вребао, тукао, измишљао нове бесмислице.

Други кључар, остарели, крезуби Милан, често је упадао у собе број 16 и број 13, у којима су се у прве две године

окупације налазиле жене. Покушавао је да их застраши, али није успевао. Откако је дошла вршачка група, логорашнице из сутерена приређивале су праве мале концерте хорских песама. Расположење за песму није се мењало чак ни када је запретио да ће оне које певају убацити у списак за стрељање.

„Често је наша група певала борбене песме, — сећа се један од преживелих логораша из сутерена. — Једне вечери половином фебруара 1942. године, банула су у собу два агента у цивилу. Извели су петорицу другова из мог колектива. Одвели су их у купатило преко пута наше собе. После краћег времена један од њих се вратио. Агент „Буца“ је ушао и позвао мене. Тргао сам се јер сам непосредно пре тога био заспао. Скочио сам са пода на којем сам лежао и придружио се осталим у купатилу. Сва четворица су запомагала због батинања. Дрхтао сам. „Буца“ је видео да сам пошао бос па ме је упитао да ли ми је хладно. Одговорио сам да јесте, пошто сам само у рубљу, а ноћ је фебруарска. „Буца“ се машио за пендрек и рекао да ће ме сада загрејати. За време батинања псовао је и сваки час запиткивао да ли ћемо престати да певамо борбене песме. Претио је да ће нас тући сваке ноћи ако тако продужимо.“

Партизанске песме из одреда брзо су доспевале у логор. Готово у свако време разни крајеви Србије, па и целе Југославије, били су заступљени на Бањици. И партизани и позадинци доносили су са собом песме својих крајева. Много су се певале и руске револуционарне песме, затим песме из логора и затвора кроз које су пролазили комунисти у предратном периоду. Од њих су најпопуларније биле „Билећанка“ и „Митровчанка“. Али у логору је и спевано неколико песама. Неке од њих су прихваћене; задржале су се све до ослобођења, преношене су из собе у собу и певале су се у целом логору. Најпознатија, често отпевана у најтежим тренуцима, била је свакако „Бањичанка“, коју је спевао неколико недеља пред стрељање Милета Милановић, свршени ученик учитељске школе, ухваћен као политички комесар чете негде у околини Ужица.

О популарности ове песме, која је за време окупације продрла изван бањичких зидина, говори овај догађај:

Када су Јанко Јанковић и Цветко Црњак, службеници Специјалне полиције који су радили за народноослободилачки покрет, после ужасних мучења пребачени на Бањицу, доспели су у собу број 4 у сутерену. Вест о њиховом држању стигла је у логор пре њих самих. Примили су их са другарском пажњом. Превили су им ране, напојили их и питали шта би највише желели мислећи свакако на храну. Јанко Јанковић је тада рекао да би му било најдраже да тихо запевају „Бањичанку“ и друге партизанске песме. Око Црњака и Јанка одмах је образована група најбољих певача. Запевушили су сетне, али борбене речи:

*Кроз решетке сунце греје,
Напољу је диван дан.
Плаво небо к'о да жали —
Слобода је само сан.*

*Ми смо тешки заточници
У логору на Бањици.*

*За судбину нашу тешку
Знаде скоро цели свет:
Што љубисмо земљу своју,
Ми морамо, ето, мрет.*

*Ми смо тешки заточници
У логору на Бањици.*

*Напољу се плотун чује —
Мртав нам је пао друг!
Знајте добро издајници,
Вратићемо крвав дуг.*

*Вратиће га осветници
Из логора на Бањици.*

*Пале жртве на Бањици
Другови ће осветити,
А највеће од њих свију
Светићемо сутра ми.*

*Светиће их осветници
Из логора на Бањици!*

*Из сред кршних наших гора
Јечи громко снажан глас:
Ој другови на Бањици,
Само храбро, ево нас.*

*Ми смо тешки заточници
У логору на Бањици...*

Слушајући песму Јанко је заспао. Неколико дана касније одведен је на стрељање. Певао је „Бањичанку“ скупа са осталима.

Милета Милановић, који је био у сваком погледу веома агилан — причао је омладинцима о животу партизана, организовао је дискусије у којима се расправљало и о таквим питањима као што су услови за револуционарне подухвате у разним државама Европе и нада све је лепо певао многе партизанске и револуционарне песме које је научно, — певао је још неколико песама од којих се најдуже задржала „Омладинска бањичанка“. Стрељан је 10. октобра 1943. године. Увече уочи стрељања прозвано је само 10 логораша. Први на списку био је Милета. Окренуо се својим друговима у соби и узвикнуо: „Живела наша борба! Живела Црвена армија! Живео друг Тито!“

На запрепаштење Вујковићевог заменика Чарапића, који је ушао у пратњи жандарма са бајонетима на пушкама и извршио прозивку, соба му је гласно одговорила: „Живела! Живео!“ Ујутро је логор приредио још једно изненађење. Док је Милета извођен у „марицу“, чуло се певушење његове „Омладинске бањичанке“:

*Омладинци логораша,
На окуп овамо.
Омладинску бањичанку
Сложно запевајмо.*

*Запевајмо песму борбе
Овде у тамници,
И још једном покажимо
Шта су омладинци.*

Да би се Милановићу што више одужили, другови из његове собе додали су касније тој песми овај стих:

*Ову песму певао је
Милета Милановић,
За слободу свог народа
Пао је тај врли тић!*

Било је више песама које су певали логораша чија имена нису запамћена. Било је међу њима и оних који су измишљали скечеве за логорске приредбе, правили забелешке о догађајима у логору од којих је, на жалост, само веома мали број сачуван. Навешћемо још једну, две од оних најпопуларнијих песама које су певане у логору на Бањици. Једна од њих је „Мајко, не ту-гуј“, која се певала на арију „Тамо далеко“:

*Мајко, не тугуј
Што сада одосмо ми.
Бездушни тиранин мрски,
Нагло нас раздвоји.*

*Милости нема
Проклети душманин тај,
Нове нам муке спрема
Јер му се ближи крај.*

*Можда се никад
Видети нећемо ми,
Зато ти шаљемо сада
Пламени поздрав сви.*

*Мајко, не тугуј
И ако изгубиш нас,
Јер ми падамо, мајко,
За свог народа спас.*

*Чујеш ли, мајко,
Руши се тиранска моћ,
Тутњи исток и запад,
Пролази ропство и ноћ.*

*Сутра ће борци
Победу славити
И све злочинце мрске
Достојно казнити.*

*Тада ће наша
Земља срећна бити,
Тада ће сунце слободе
Стално нам сијати.*

*Зато не тугуј, мајко,
Већ буди радосна.
Срећна ћеш бити, мајко,
За увек поносна!*

Остала је сачувана од заборава и песма коју је у логору на Бањици спевала Јелена Бетковић, секретар Месног комитета Комунистичке партије Југославије за Београд од краја 1941. до марта 1942. године, када је ухапшена. Она је пред хапшење извршила припреме за атентат на агенте Специјалне полиције Борба Космајца и Обрада Залада. Ова је акција успела али Јелена је није дочекала на слободи. Мада је била иза решетака у хелији, на њеним уснама лебдео је победнички осмех 6. марта, када је сазнала да су агенти убијени у Улици Змаја од Ноћаја. На Бањицу је отпремљена 11. априла, пошто у Специјалној полицији на саслушањима нису од ње ништа ишчупали. Логор јој није сметао да се даље бори. Сигурна у победу револуције стрељана је 14. маја 1943. године. На Бањици је певала ову песму:

*Ван града на пољу
Пустом широком
Стоји кућа смрти,
Тај уклету дом.*

*Крај зидина хладних
Дана свакога
Изводе нам другове
Срца челичног.*

*У подруму мрачном,
Где царује јад,
Ту је црна крила
Раширила глад.*

*По собама хладним
Мајке, очеви,
У очима њиховим
Понос борави.*

*Окупатор бесни
Груд нам разбија,
Издајица рода
Крв нам испија.*

*Фашистички крвнице,
Крв те пече, знај,
Освета је она,
Смрт доноси крај.*

*Док нас на Јајинце
Тиран одводи
С песмом на уснама
Кличемо слободи.*

*Док плотунске паљбе
Пролама се рик,
Живела слобода,
Чује се узвик.*

*И кроз дом уклету
На пољани тој,
Храбрих логораша
Одјекује пој.*

*Кроз решетке песма
Смрти пркоси
И поздраве жарке
Барби доноси.*

Ова песма је преко мајке Славке Бурђевић, затворенице у логору на Бањици, доспела на слободу. Штампана је у Гласу листу Јединственог народно-ослободилачког фронта Србије у броју од 1. и 2. јануара 1944. године.

Тако су заточеници на Бањици пролазили кроз трпљења са песмом на уснама и са великом жељом да часно догоре. Да би то постигли, створили су разне облике организованог рада чији је основни смисао и циљ био да се очува чврсти бањички морал.

REPRESENTATIONS ET CONFÉRENCES CLANDESTINES A BANJICA

S. BEGOVIĆ

Dans son article Sima Begović décrit des exemples de l'héroïsme extraordinaire des détenus au camp de Banjica. C'était cette même force motrice qui inspirait aux hommes de par tout le pays des efforts surhumains. Les arrestations et les exécutions ne représentent qu'une partie de la vraie histoire du camp de Banjica. C'était en fait la réalité la plus cruelle. Mais le camp de Banjica était avant tout une communauté puissante de résistance bien organisée, ayant un moral ferme et inébranlable et dont la lutte pour l'édification de la conscience des détenus reprenait des formes toutes particulières. Durant une telle vie en commun se formait une physionomie du détenu type de ce camp. Du moment où la voiture franchissait le portail pour introduire dans le camp de nouvelles victimes, jusqu'au moment où elle repartait avec sa cargaison humaine vers le champ d'exécution, il ne restait pour certains que quelques jours à vivre, pour les autres quelques mois. Rare était celui qui pût compter des années. L'on tentait de donner, dans la mesure du possible, un contenu au travail des détenus. C'est pourquoi l'histoire de Banjica n'est pas seulement l'histoire de l'attitude héroïque des individus. Cette histoire est avant tout histoire de l'homme de tous les jours que les événements révolutionnaires avaient transformé en héros.

Combattre l'égoïsme, développer la solidarité et l'amitié jusqu'au point d'un sentiment poétique, résister à la conduite inhumaine des fascistes — c'était ce qui caractérisait la physionomie du combattant — détenu.

Pour garder le moral et la conscience, les détenus de Banjica agissaient sur le plan politique et sur le plan humain, par la parole et par l'exemple personnel. Des cercles clandestins furent formés où l'on organisait des conférences. N'ayant aucune possibilité d'écrire, les détenus étaient obligés de compter uniquement sur leur mémoire. En 1943, ces cercles s'étaient transformés en véritables

petites universités du camp disposant d'une large gamme de thèmes relevant du domaine du marxisme, des sciences sociales et même de certaines sciences exactes. On préparait des conférences du domaine de la médecine, de la psychanalyse, de l'histoire, de la géographie, et même du celui de la minéralogie et de l'astronomie. Des cours de langues étrangères étaient organisés. Les cercles du camp portaient également une attention particulière à la littérature.

Les détenus savaient également passer des heures entières en jouant des jeux de société. Mais les distractions préférées des détenus étaient des représentations du camp. L'on devait naturellement prendre une grande précaution pour que l'ennemi ne fût pas au courant des répétitions et des représentations. C'est surtout la jeunesse qui prenait part dans les programmes. L'on y chantait même à des moments des plus difficiles. Pourtant, il était interdit d'y chanter. Les détenus étaient souvent durement persécutés pour avoir chanté. Des chants qui se chantaient dans les détachements de partisans arrivaient assez vite au camp. L'on chantait également beaucoup de chansons révolutionnaires russes. La chanson «Banjičanka» était la plus connue et chantée le plus souvent. Elle fut composée par Mileta Milanović, élève diplômé à l'école normale, tombé entre les mains de l'ennemi comme commissaire politique d'une compagnie de partisans qui opérait aux environs de Užice. Il la composa quelques semaines avant son exécution. On y chantait encore beaucoup d'autres chansons.

Ainsi, les détenus de Banjica supportaient — ils leurs souffrances avec le chant aux lèvres ayant un grand désir de donner jusqu'au dernier moment un exemple de dignité humaine. Afin d'y arriver, ils organisaient de différentes formes de travail qui avait pour objectif d'assurer un moral ferme chez les détenus du camp de Banjica.

Бора Барух: У склоништу, 1941.

Bora Baruh: *Dans l'abri*, 1941